

ALEXA KÁROLY

„Mesedolgozok” — „szerelemtörténet”

HÁY JÁNOS: DZSIGERDILEN (A SZÍV GYÖNYÖRŰSÉGE)

„Lehet, hogy ezen tárgyak nem érdekesek, de tanulságosak, lehet, hogy ezen kor nem gazdag dicsőségben, de gazdag erényekben és bölcsességben. Tán választhattam volna fényesebb időszakot Magyarország történetéből, hol rajzolásaim gyöngeségét a színek ragyogása pótolta volna, ámde *egy nemzetet nem a szerencse, hanem a balsors jellemez...*” (kiemelés tőlem – A. K.). Az idézet egy előszóból való, 1852-es keltezéssel, s egy olyan könyvet kínál a megcsöndesített magyarságnak, amely a Királyhágón inneni országot a XVII. században „felfordult világgént” ábrázolja. Azt a töröktől megszállt magyar hazát, amelyben az „üldözött hit és polgárszabadság jó menedéknek tartja a félhold uralmát”, ahol „a magyar ellenségeinek segít önmagát elpusztítani...” (A „*tótágast álló világ*” régi népmesei-manierista-barokk toposz. Egyetlen strófát idézzünk illusztrálásul és az akkori történelmi reflexek jellemzéséül egy „korabeli” – 1675 – versezetről: „Kövi hal vidrát rág, legyek fognak fecskét, / Tyúkfí kányát elkap, beteg doktort gyógyít, / Kígyó gölyával él, méh prédál nagy medvét, / Az rongyos cifrán jár, kopasz festi fejét.”)

Az idézett író – természetesen – Jókai Mór, akinek erre a – nem kevés anakronizmust görgető, epizódos szerkesztésű és fegyvelmetlenül csapongó (az író még csak huszonhét éves!) – regényére, a *Török világ Magyarországon* címűre, Mikszáth Kálmán így emlékezik vissza: „az első könyv, mely elementáris erővel ragadott el”. A kamaszkori olvasmányélmény persze megkopott a múltó évtizedek alatt az érzékeny, bár olykor cinizmusra is hajló utódnál, ám a magyar történelmi ez az *abszurditásokban* oly gyakran tobzódó, önvesszőző *paradoxonokban* nemritkán szinte kéjelgő „jellege” Mikszáth „anekdotás” történelemszemléletének meghatározó vonása lett és maradt. Az mindenesetre meglepő, hogy ehhez annál a Jókainál is található buzdító sugalmazást, akinek életművét inkább a heroikus álmok és víziók jellemzik, mint a józan és józanító történelmi elemzések.

Hogyan is kezdődik *A fekete város*? „Szepes vármegyének emlékezetes alispánja volt Görgey Pál, a Thököly-féle időkben. Rossz, bizonytalan világ volt. Hétfőn még a labanc volt az úr, szerdán már a kuruc parancsolt. Tojások közt kellett táncolni, de a hibás lépésekre emberi fejek törtek össze...” Hát *A beszélő köntös*? „Bolondok azok a városok, melyek arról panaszkodnak: »Sokat szenvedtünk, nálunk száz vagy kétszáz évig lakott a török.« Azok a helyek szenvedtek igazán, ahol se török nem lakott, se labanc, se kuruc”, mert ahol „az egyik sem lakott, oda mind a három eljárt epret szedni”. Ezért lehet hiteles itt ebben a balvégzetű beszélyben az új kecskeméti főbíró *polgármentő* programja: „Szabad város vagyunk, nemzetes urak, de szabadságunk láncokból van kovácsolva. Keressünk magunknak egy zsarnokot, hogy megélhessünk!”

Aki olvasta Arany Lászlótól *A délibábok hőseit*, s ott ezt a strófát az 1850–60-as évekbeli itáliai „osztrák” harcokról, annak nem kell magyarázgatni, hogy miért is „tud” olyan *sírnivalóan nevetséges* lenni a magyar történelem: „Fonák időszak volt ez a magyarra! / Nem sírva vigadt, de ujjongva sírt, / Ön fiait öle a harc viharja, / S ithon örömmel várt felőle hírt, / S míg a harctért saját vérünk takarja, / Úgy megvigadt, hogy könnyével se bír: / »Hurráh, megint egy új csatánk veszett el, / Bár benne tízezer magyar esett el...» Aki járt csángó temetőben, s olvasta a bejáratnál álló emlékművön a Románia megszületéséért 1914–18-ban hősi halált haltak neveit: Virgil Sabau, Gyurka Lacatus, Stefan Farcas – annak kell-e több szó?

Háy János regénye rászolgál arra, hogy ilyesféle magyar epikai (historiográfiai) hagyományhátter előtt kísérjük meg méltatni és elemezni, ám inkább erényei miatt, mint jellegzetességeire tekintettel – ha szabad élni ezzel a különválasztással. Hangsúlyozandó ugyanis, hogy ez a különös címmel

stigmatizált könyv nem illeszhető aggálytalanul abba a sorba, amit az ösztönösen-tudatosan „allegorizáló” magyar történelmi tárgyú regények kijelölnek. Vagy amelyekre legalább „ráfogható” valamiféle „áthallásos” ihletettség – mint akár még Kemény Zsigmondra is. Ezt a regényt nem egy „elnyomatásos” kor lankadó szakasza kényszerítette ki (amidőn is a „nemzeti szellem ébredezni kezd aléltságából”, „örömet” fordulva a múlt felé vigaszt keresni meg erőt meríteni, hogy *A történelmi elemről a nemzeti költészetben* című 1894-es Gyulai Pál-dolgozathoz folyamodjunk szavakért), ám még abban az egybeesésben is döreség volna jelentést képzelegni, hogy a Magyarországnak a török alóli felszabadulásáról (is) mesélő könyv pár évvel azután íródik, hogy országunk éppen felszabadult egy újabb keletű idegen (és honi) zsarnokság alól. Mindennek ellenére a regénynek egyik – szép szófordulatokban, igényes stiláris gesztusokban gazdag – tartalmi íve *erről* az „önszomorúságába pusztuló”, *erről* a „megkínzott” hazáról beszél, *erről* a „szegény mihazánkról”, *erről* a „sírhatnám honunkról” szól vallomásos hangnyomattal. „Olyan elfeledett volt az ország, hogy csak elfelejteni lehetett, s nem volt ki hazájának nevezhette” – tör át a szó előre és hátra az időben. „Fiaim, a mozdulat íve: a haza szeretete...” – okítja egy kapitány a kardforgatás tudományát. S bőven idézhetnénk ama szakaszokból is, amelyek bizonyítják, hogy Háty Jánosnak is azt sugallja a magyar múlt, amit nagynevű elődeinek, Jókainak (akire egyébként hivatkozik is, tőle származtatván a könyv címét) és Mikszáthnak. „Háborúság dúlta már az országot, melyben az egyszerű nép eligazodni sem tudott. Néha magyar csapatok verték széjjel a falvakat, mondván, a töröknek örömpesve fizették az adót, máskor a török érkezett hasonló indokkal, sokszor pedig afféle gyülevész hadak hányták szerte életüket, akikről még kideríteni sem lehetett, vajon ki ellen volnának és kiért.” A rabság békéje és biztonsága, amiről *oly sokat tud minden kor magyarja*: „Senkinek nem volt eszében ezen a környéken, hogy megváltoztassa ezt a rendet, s mikor felmentő seregek érkezéséről hallottak, imákat zengtek a magassághoz, hogy a csapatok forduljanak más irányba, ha egy mód van rá, kerüljék el békébe nyugodott földjeiket.” Inkább csak a történelmi színgazdagság gyarapítása végett érdemes idézni pár sort a budai zsidók közül való s az 1686-os budai ostromot ugyancsak megszenvedő Schulhof Izsák krónikájának bevezető soraiából az oszmán hódoltság utolsó béke éveiről: „A város a török birodalom uralma alatt állott, s lakozásunk viruló volt, akár a zöldellő olajfa, biztonságos és nyugalmas – valóban elmondhattuk: »ki-ki a maga szőlőlugasában a maga fügefája alatt« tanyázhatott, nem volt ártás az országban. Az élelem olyan olcsó volt, hogy aki hallja, el sem hinné: a hizlalt marha húsának fontja négy fillérbe került, a hizlalt birka vagy kecske húsának fontjéért nyolc fillért kértek, de az olyan kövér volt, hogy a zsír fehéréből ki sem látszott a hús vörössége.” Emez idilli látvány után visszatérve a *mi mostani* könyvünkhöz: hol másutt végződhetik egy ilyen történelmi közérzületből fejlődő epikai beszámoló, mint a *nemzeti-fajtabéli azonosságtudat elvesztésének* gondolatánál, ennek az élménynek ironikus megjelenítésénél? A könyv vége felé olvassuk: „mert csak úgy látják magukról, ha melléjük áll egy török bugyogóban, turbánnal, színes rongyokban, csak akkor tudják magukra, majd a törökre nézve mondani: hát az nem én vagyok. Amikor meg a török eltűnik mellőlük: keresik égen-földön a törököt először, aztán meg magukat.” Párját ritkítja ez a kíméletlen élességű válasz arra a minduntalan felöltő kérdésre, hogy „mi is hát a magyar?”. S ez a válasz nem a diktatúrák korának keserű vallomása, s nem is egy éppen aktuális rendszerváltoztatás nyomorúságos következményeinek summázata, s nem egy ilyen-olyan eredményű legújabb kori parlamenti választásokról való zszurnaliszta vélekedés: ez a századvég szava, itt, Európa meghatározhatatlan peremvidékén, ezerszáz éves ittlét eredményeképpen... De persze diktatúrák közvetlen közelségű évtizedei múltán, s egy olyan történelmi megújulás közepette, amelyről sok minden elmondható, ám az a legkevésbé sem, hogy teret engedne a személyiség emancipációjának és a nemzeti sors önazonosságárá való törekvésének.

Miféle történelmi regény tehát ez a (bizonytalan hitelességű) török szót maga elé tartó *Dzsigerdilen* című könyv? Mivel a szerzője legalább annyira tekinthető költőnek és képzőművésznek, mint a prózai elbeszélés művelőjének, talán nem stílszerűtlen egy képi kollázssal közelíteni a fogalmibb kifejtéshez. Közismert Benczúr Gyulának a Nemzeti Galériában látható hatalmas tablója, a *Budavár visszavétele*. Az esemény kétszázadik évfordulójára kívánták elkészíttetni, a megrendelés megkésétt, így tíz év múlva a millenniumi kiállítás fényét tudta csak emelni. Önmagában már az is a magyar történelmi abszurdítások körébe tartozik, hogy *úgy kellene magasztalnia egy Habsburg-győzedelmet* (s ezáltal a magyar

alávetettség országos méretűvé válását és századokra érvényes kiterjesztését), *hogy a magyar nemzeti önbecsülés is öregbedjék*. A festő ezt korrekten meg is oldja, izgalmas feszültséget keltve a főalak, az utolsó (szám szerint kilencvenkilencedik) budai basa tetemét szemlélő Lotharingiai Károly hideg nagysága és az eléje kanyarodó kuruc trombitás nyalka mozdulata, valamint a sebesült gyalogos (!) magyar huszár ezredes, Petneházy Dávid alakja között. Ha meghúzzuk a kép sarkait összekötő átlókat, a centrumban – a Háý-regényben is szerephez jutó – Petneházy kardmarkolatra feszülő öklét látjuk.

Ennek a regénynek az üzenete azonban nem ez: ide a középpontba egy másik kép kínálkozik, a Szakály Ferenc által írt-szerkesztett, s a háromszázadik évfordulóra megjelentetett *Hungaria Eliberata* című album 96. lapján tanulmányozható ábrázolat. Ez az „egykorú sebészeti atlasz nyomán” készült metszet azt mutatja, hogy az emberi testet hogyan és milyen hadi szerszámokkal lehet hatásosan (azaz: végérvényesen) elevenből holttá változtatni. Dárda a lábfejbe, lándzsa át a comb vastagján, tör a halántékba és a hasba, kés az arcba, bunkó a koponyatetőre és az alkarra, kard a tüdőbe, szablya át a kulcscsonton, balta a vállizomba stb. Háý János könyvének *lírai látomásához* úgy jutunk el, ha az ügyesen célirányos szerszámok ejtette *bemeneti nyílások* invitálását elfogadjuk, s behatolunk a *zsigerek* közé. S itt, innen már minden hasonlat a maga nedvből meg illat-, szag- és bűzgazdag valóságában: az emberi tetem és a haza teste „fedi át meg át” egymást, hol ennek, hol pedig amannak a belső részeit – bizony pusztuló, mert folyamatosan pusztított belvilágát – érzékelteti a másik. S hogy a hangokról se feledkezzünk meg – a „hadvészülte” napok és évek zajgása után (meg persze közben) „valami nem szűnő rágcválás, nyüsszögés”. A patkányok zaja ez, ahogy a mélység titkai felé kutakodnak ama prózai látomásban, amely így kezdődik: „Nehéz elképzelnünk Budát 1698. október huszonhatodikán este kilenc óra felé (tizenkét évvel azután, hogy a törököt végre sikerült kiverni az ország fővárosából) – de azért bizonyos részletek elég jól rögzíthetők. Gondoljunk Kumria rác apácára...” (Mészöly Miklós: *Anno*)

Visszakanyarodva a feltett kérdéshez – miféle történelmi regény is hát ez? -, a válasz inkább felsoroló lehet, mint definitív. Egyfelől szabályos, régies, kicsit populáris a regényforma: van főszereplője, akit a sorsa (egy szenvedély) arra kényszerít, hogy útra keljen, s megtalálja azt, amit boldogságának (élete megváltásának) zálogaként gondol el. Ugyanakkor a sorsa arra is készíti, hogy megörökítse mindazt, amit tapasztal, amit átél, ami beszüremkedik az ő magántörténetébe a históriából. Sors és tudat, lét és reflexió kettősségét tovább kuszálja a népmesei motívumvilág kicsit frivol, kicsit századvégiesen ironikus bele-beleszövése az eseményekbe és látványokba. A „kutakodó múltkém” – hogy az író egyik korábbi könyvéből elorzott szófordulattal éljünk – tipikus és igazából minden mondatot meghatározó *lírai személyiség*. S ez az az *imaginárius figura*, aki egyszerre viseli arcán a szerző és főhőse vonásait. Ő az, aki sokkal erősebben jelenvaló, mint a történelmi helyzetekbe állított, kosztümös regényalak. Lírai regény a *Dzsigerdílen*, amelynek első mondata így szól: „Minden boldog vitéz egyformán boldog, de minden boldogtalan vitéz a maga módján boldogtalan”, s amely ezekkel a szavakkal végződik, az éjszakai égbolt szövetén felsejlő hímzésfoltokra bámulva: „egybekeni őket a boldogtalanság”. A „líraiság” ebben a könyvben nem azt jelenti, hogy egy erőteljes személyiség a maga sorsvallomását a világot megismerő gesztusként kívánja elhíttetni, sem azt, hogy a létezés teljessége csak ürügy a léleknek arra, hogy megnyilvánulhasson, nem. Itt *egy érzület telepedik rá* a világra, vagy fejlik a létből – eldönthetetlen –, úgy azonban, hogy mind az alapérzülettel azonosuló lélek, mind a külvilág „autonóm”, egyik sem próbálja bekebelezni a másikat. „Van a világ” és „van a szomorúság”, amely úgy és azért része – talán meghatározója – a létnek, mert az enyém. A boldogság keresése, mint klasszikus romantikus (Csongor!) elbeszélésszerkesztő cél, itt eleve reménytelen, a vallomás motyogás, a célját ugyan eléri az utazó, de mire odajut, mintha a tét már a számára is tudottan esetlegessé válnék, megragadhatatlan. Nincs megváltás, az Úr odafenn csapkod és morog, mert az általa teremtett világon már neki sincs módja javítani.

A cselekmény tradicionális és deformált egyszerre – a szülőhelyére visszatért főhős meséli el a megtörténeteket, miféle dolgok estek meg vele és hogyan, mi lett a többiekkel, akikkel (miként a népmesei királyfiú) vetélkedve útra keltek hajdan, s miféle mesékkel, történetekkel telítette, gazdagította és nyomorította a külvilág az ő – próbatételeket sorjáztató – szomorú, kudarcos életútját. Szomorú, de nem tragikus ez a sors – talán azért, mert ez a lirizáló szemléletmód érzelmi

alapozottságú, és nem egzisztenciális létértelmezésre törekvő. Ezért nem igazán autonóm a cselekmény – megérintődnek a dolgok, ahogy a madárszárny csap halvány és tűnő barázdát a vízen nagy idők közeledtén. Hol mesélés folyik, hol történetmondás. Az időpontok váltogatása ötletszerű, inkább ihletett, mint célirányosan tudatos, az esetek fontosabbak a vezérmesénél. Olykor, akár bekezdéseken belül átváltódik az előadás egyes szám első személyűből harmadikba, esetleg új előadó bukkan föl, megvillan egy-egy fátyolosan ironikus idézet az *Egri csillagokból*, s a mesélő olyan történelmi, kultúratörténeti morzsákat söpörget elénk – Galeotto, Tinódi, bizonyos pádovai freskók, gróf Marsigli följegyzései, Koppány, Báthory Zsigmond fejedelem tettei, Pláto, Martinuzzi, a budai basák magyar nyelvű levelei (Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula kiadásában, Bp. 1915) stb. –, amelyekről történelmi és műveltségi státusa folytán aligha lehet tudomása. Ezek az adalékok mégsem zavaróak, szinte természetesen a maguk esetlegességében. Azért nem, mert a „lírai megismerés” – nevezzük most így – olyan jelképrendszert teremtett ebben a könyvben, amely éppen költőisége folytán mindenre „felmentést” látszik adni – s talán azért jelenthető ez ki ilyen nyugtázó modorban, mert az író nagyon fegyelmezetten él a maga teremtette lehetőségekkel. A legnyilvánvalóbb jele a valóság „egyidejű” tudomásulvételének és újrateemtésének (azaz megismerésének) az író elégedetlensége a nyelv lehetőségeivel és a java szimbolistákra emlékeztető merészsége az új szavak teremtésére. S itt megint nyugtázni kell, hogy nem valamiféle alanyi elvakultság, tekintet nélküli dölyf vagy beteges mámor garázdálkodik a nyelvi alapelemek között, hanem a lírai hevület, amely a valósághoz akar közeledni (de nem mindenáron), s nem el a valóságtól: a „győzőröm”, a „hamaridő”, a „karchang”, a „húsráhús testek”, a „szuszlat”, a „kapuk bátran ki voltak tárnasztva”, az „aligéber”, a „seidők”, az „ízerossz”, a „bérnönc”, a „vérrevad” meg annyi-annyi más, ha emlékeztetnek is a szógyártó biedermeier kor ízeire, hitelesek abban a szövegsodrásban, amelyet az érzelmek irányítanak eseményről eseményre, jelképtől jelképig. Amelyek közül mindenképpen elsőként említendő a rejtélyes könyvcím, a *Dzsigerdilen*. A „fülszöveg” egyik bekezdése mintha arra utalna, hogy ez egy Jókai-idézetből való („Alig teltek el évtizedek, s lassan mindent dzsigerdilennek, a szív gyönyörűségének neveztek, amiért szablyát villantani, életet adni érdemes”). E sorok írója, aki ugyan valamivel járatosabb a Jókai-, mint a Háy-filológiában, tanácstalanul csak Szilágyi Márton bizonytalankodó bekezdéseire utalhat a kérdésben (Alföld, 1996. 11. sz.), aki egy történész kollégára hivatkozva mondja, hogy ez a szó Párkány várának török neve volna, s annyit tesz: „máj-lyukasztó”. A zsigeri szemlélet mint a regény szimbolikájának meghatározó vonása még megérdemel egy-két mondatot, itt csak annyit, hogy a számos regénybeli „dzsigerdilen-jelentés” egyike egy „cigány” szó: „zsiger dilen”... Ezen túl jelenti a meglehetetlen varázsgyémántot, jelenti az angyalok könnyéből jegecesült csodakövet, jelenti Buda várát, jelenti Annát, a keresett, megtalált és meghódíthatatlan álomleányt, s jelenti a Holdat, beleszűrődik a „perzsa” szerelem szavai közé: „rabatta dzsiger dilen”...

A szív, amelynek gyönyörűsége (elérhetetlen álomképe) a regény címe és tárgya, része a zsigeri világnak és részese a szerelmi szimbolikának egyszerre. A megnyíló test, a test feltárolt üregei, az ott mocorgó, nedvedző, türemkedő, lüktető, riasztó és mámorító, burjánzó és enyésző „dolgok” – szervek és férgek, mind élő hús, összeszövődik az erotikával: „mindazon dolgok, melyek kimondatlan maradnak, az ereidben megbújó sátánt etetik” –, ez lehet ars poetica, s lehet a zsigeri létezés emblémája, ahol elválaszthatatlan a test és a lélek, a lét és az érzelem. A szerelem mint vágy, téboly, mámor, kéjforrás, rituálé, a pillanatnyi örökkévalóság hite és zsoldja, úr és rabtartó egybemontírozódik a benső testtájakkal, a szerelmi kalandozás a testen, a test természet rendelte nyílásai körül alig választható el azoktól a belső kalandoktól, amelyekre gyakran egy-egy fegyver tépte seb hívja fel a lét teljességére kíváncsi vándor figyelmét. S azt se feledjük, hogy a kincs utáni vágy éppúgy a földbe való behatolásra készlet, mint a testbe a szerelmi kíváncsiság. A szerelmi borzongás közben pedig mintha ott mocoognának ki tudja hány vonalnyira vagy hány hüvelyknyi mélyen a „májkukacok” és a „nyirokállatok” és a „vesehernyők”... A birtokbavétel tárgya egyszerre a szerethető test és a viszolyogatóan izgalmas tetem, de mindenképp a szó.

Két szót idézzünk még – búcsúzóul ettől a szép és értékes könyvtől. Ez a két szó a „török” és a „gyöngy”. A gyöngy természetesen ötörök jövevényszó a magyar nyelvben, már az 1100-as évekből „szótározható”. Az a kifejezés azonban, hogy „szép egy gyöngy teremtés”, jóval későbbi, egy török tárgyú magyar kisregényből való, amelyet az *Egri csillagok* szerzője írt. A *Dávidkáné* című kis könyvre

azért érdemes utalni, mert jelképes előzménye ennek az új regénynek. Együtt áll benne az egzotikumtól hevített bánatos erotika és a nemzetnyomorító idegenekkel való együttélés abszurditásba és pusztulásba hajló szomorúsága. *Elégia* ez a szép Gárdonyi-elbeszélés, miként az az értékek esendőségén búsongó Háty János-regény is. „... kipusztul az egész ország” – mondja az író előd egy századdal a dicsőséges egri helytállás utáni időben bolyongva (Dobó és Bornemissza Gergő, a két Gárdonyi–Háty-regényalak hőstettére emlékezve – amit ugyan a történelem legfeljebb ha nyalka csínynek minősít utóbb): „a mi unokáink már úgy tudnak majd törökül, mint magyarul. Azoknak az unokái meg már úgy lesznek, mint a kunok, hogy száz közül egy ha érti még a kun nyelvet.” A nyelv tobzódik ebben a két „összetartozó” szóban, török és gyöngy, a fenyegetés és a szépség mámorosítja meg az elbeszélőt, akit megtanított a maga regényes története arra, hogy szavak között kell kalandra mozdulni írónak és szereplőnek. Ezért ömlik a „törökbosszú” és a „törökmocsok”, a „törökbuda” és a „törökkegyenc”, a „töröknyaló” és a „törökfészek”, a „törökbarom” és a „törökbaj” meg a többi, a többi, ezért ömlik a „törökbeszéd”, hogy megcsillanhasson benne a „gyöngyarany”, a „gyöngyékszer”, a „gyöngykékvízű tó”, a „gyöngyruha”, az „égygyöngye” meg a többi és a többi, hogy eljuthassunk ide – „gyöngylány”, „gyöngyasszony” és „puhagyöngy test”. És „a szív gyöngye”, ami talán azt is jelenti, hogy valakinek a „gyöngyöző szavai”. (*Pesti Szalon, 1996*)